

This item is the archived peer-reviewed author-version of:

Heldenverhalen in de Antwerpse Erfgoedbibliotheek: een tentoonstelling over bekende en onbekende ridderromans

Reference:

de Bruijn Elisabeth.- Heldenverhalen in de Antwerpse Erfgoedbibliotheek: een tentoonstelling over bekende en onbekende ridderromans
Queeste : tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden - ISSN 0929-8592 - 27:2(2020), p. 174-179
Full text (Publisher's DOI): <https://doi.org/10.5117/QUE2020.2.004.BRUI>
To cite this reference: <https://hdl.handle.net/10067/1810610151162165141>

Heldenverhalen in de Antwerpse Erfgoedbibliotheek

Een tentoonstelling over bekende en onbekende ridderromans

Elisabeth de Bruijn

Abstract

From 29 October 2021 until 23 January 2022, the Hendrik Conscience Heritage Library in Antwerp will host the exhibition 'Knights in armour. Chivalric tales from Karel ende Elegast to Don Quichot'. The emphasis will be on printed romances from the 15th and 16th centuries, though attention will also be given to the manuscript transmission, themes and structure of many of the narratives; to woodcuts, the afterlife of some stories into the 19th century, the importance of the romances for our cultural heritage, the European scope of certain subject matters, the invention of printing and Antwerp as a printing centre. Even though the promised loans of the Library of Congress in Washington are still pending due to the pandemic, the recently purchased romances from the Heritage Library as well as loans of rare books from many European institutions are well worth a visit.

In de periode van 2005 tot 2019 heeft de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience in Antwerpen op veilingen vijf zestiende-eeuwse gedrukte ridderromans kunnen aankopen. Van twee daarvan, Ponthus ende Sydonie (Antwerpen: Vanden Wouwere, 1564) en Droeflijcken strijt opten berch vanden Roncevale (Antwerpen: Van Ghelen, 1576), waren andere exemplaren van dezelfde druk bekend. Van de editie van Olyvier van Castillen (Antwerpen: Van Ghelen, 1576) kende men tot dan toe enkel een incompleet exemplaar. De aangekochte volledige uitgave heeft inmiddels al licht geworpen op de drukgeschiedenis van de tekst.¹ Tot nieuwe inzichten leidde ook de aanschaf van Die Historie vanden stercken Hercules (Antwerpen: Vorsterman, 1521-43), die bovendien de titelpagina van een zesde tekst bevat: Van Jason ende Hercules. ² Beide teksten waren tot dusverre alleen uit een vroegere en een latere editie bekend. Van de laatste ridderroman, Galien Rethore (Antwerpen: Vorsterman, vóór 1543), was zelfs het bestaan een verrassing. Hoewel men uit latere bronnen wel wist dat er ooit een Nederlandstalige uitgave van Galien moest zijn geweest, had men nooit vermoed dat deze al in de eerste helft van de zestiende eeuw in de Lage Landen circuleerde.³

Het is verheugend dat zeldzame of zelfs verloren gewaande boeken nog steeds kunnen opduiken op veilingen en een nieuw leven krijgen, in het geval van de Erfgoedbibliotheek zelfs dicht bij de plek waar ze oorspronkelijk zijn gedrukt. Mede hierdoor groeide binnen de bibliotheek de behoefte om deze ridderromans voor het grote publiek te ontsluiten. Een andere overweging die meespeelde, is dat de vroegste vertegenwoordigers van het genre – de handschriften – met enige regelmaat in de belangstelling staan, terwijl ridderromans in gedrukte vorm nog niet de aandacht krijgen die ze verdienen. De gelukkige samenloop met een Antwerps onderzoeksproject over gedrukte ridderromans gaf de impuls om een tentoonstelling aan het thema te wijden.⁴ Op de tentoonstelling Helden in harnas. Ridderverhalen van Karel ende Elegast tot Don Quichot (Antwerpen: Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, 29 oktober 2021 – 23 januari 2022) staan deze gedrukte ridderverhalen uit de vijftiende en zestiende eeuw centraal.⁵ Er zal echter ook aandacht zijn voor de voorlopers van de drukken: zowel voor rijk geïllustreerde prachthandschriften (bijvoorbeeld van de

Bourgondische Olivier de Castille) als voor schamele fragmenten die bezig zijn geleidelijk tot stof te vergaan (zoals de Madelgijs-fragmenten). Daarnaast wordt op veel plaatsen de brug geslagen naar het heden: veel van de laatmiddeleeuwse ridderverhalen doen zowel qua thematiek als structuur denken aan moderne boeken, films en series, zoals De grijze jager, Game of Thrones, Star Wars en Lord of the Rings.

Vergeleken bij een tentoonstelling met beeldende kunst is een boekententoonstelling geen gemakkelijk genre. Anders dan schilderijen hebben boeken vaak niet het vermogen om direct op het publiek in te werken. En waar rijk geïllustreerde luxehandschriften ook interessant zijn als kunstobject, zijn niet alle vroege drukken – met hun zwarte gotische letters op goedkoop papier – in gelijke mate een lust voor het oog. Maar wanneer bijvoorbeeld de gevlekte en gerafelde achttiende-eeuwse boekjes over den ridder met de swaen worden getoond in combinatie met de fraai ingekleurde houtsneden van de Franse editie of de perkamenten (!) druk van het Engelse Zwaanridderverhaal, krijgen bezoekers niet alleen een visueel interessante boodschap mee, maar verwerven zij tegelijkertijd inzicht in de evolutie van deze ridderroman. De tentoonstelling gaat bovendien over méér dan enkel gedrukte boeken. Er zal, behalve voor de handschriftelijke voorgeschiedenis, ook aandacht zijn voor de thematiek en structuur van de teksten, de houtsneden, het Nachleben van sommige verhalen tot de negentiende eeuw, de Europese reikwijdte van bepaalde stof, de rol van de boekdrukkunst, Antwerpen als drukkersstad en de plaats van ridderromans in ons cultureel erfgoed. De tentoonstellingsobjecten die deze aspecten illustreren, zijn georganiseerd in vier overkoepelende verhaallijnen, die hieronder kort worden toegelicht.

Het eerste luik – Wat is een ridderroman? – geeft een indruk van de verschillende stofcomplexen die we in de vijftiende en zestiende eeuw in het riddergenre tegenkomen. Karel ende Elegast, een tekst die in handschrift slechts fragmentarisch is overgeleverd en waarvan we de volledige inhoud dus slechts kennen dankzij de gedrukte traditie, loodst de bezoeker de expositie binnen. Al snel wordt duidelijk dat Karel ende Elegast weliswaar vrij bekend is, maar vanwege zijn bondige en cyclische structuur eigenlijk geen geschikte vertegenwoordiger is van de soms eindeloos uitgesponnen laatmiddeleeuwse ridderroman (het is eerder een oud Karelverhaal in een nieuw jasje). Wel staat de tekst symbool voor de niet-aflatende populariteit van Karel de Grote, die ook een rol speelt in andere gedrukte ridderverhalen zoals De vier Heemskinderen en de Strijt van Roncevale. Het contrast met koning Arthur kan niet groter zijn: de Britse vorst met zijn ronde tafel is misschien nog wel een bekendere figuur uit het riddergenre, maar is op de tentoonstelling de Grote Afwezige.⁶ Daarentegen keren klassieke helden zoals Jason en Hercules weer terug in geharnaste gedaanten, zowel in de Lage Landen als daarbuiten.

De situering van de ridderverhalen in hun Europese context is het thema van het tweede tentoonstellingsluik. Hoewel er in verschillende cultuurregio's soms uiteenlopende versies van een verhaal circuleerden (dat geldt bijvoorbeeld voor de Floris ende Blancefloer-stof), vergemakkelijkte de boekdrukkunst ook de verspreiding van één versie van een verhaal in verschillende taalgebieden. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de Franstalige Olivier de Castille, een ridderroman waarvan binnen enkele jaren vertalingen verschenen in het Spaans, Engels, Nederlands en Duits. De meerwaarde van internationalisering voor het drukkersbedrijf heeft de Noord-Nederlandse Gheraert Leeu er ongetwijfeld toe bewogen zijn drukkerij naar de internationale havenstad Antwerpen te verplaatsen. Daar bracht hij niet alleen Nederlandse vertalingen van nieuwe, van oorsprong Franse ridderromans op de markt, zoals Melusine, maar publiceerde hij zelf ook in andere talen. Zijn Parijs ende Vienna gaf hij zelfs uit in vier talen: Frans, Nederlands, Duits en Engels. Op de Antwerpse tentoonstelling zal er uiteraard aandacht zijn voor de invloed van de havenstad op de ontwikkeling van dit culturele erfgoed. De centrale rol die Antwerpen speelde op het snijvlak van deze talen en culturen is naar

verwachting ook voor een lokaal publiek interessant. Al past ook een zekere bescheidenheid wanneer duidelijk wordt dat bijvoorbeeld het Zwaanriddersverhaal – dat sinds de veertiende eeuw werd verbonden met de legende van de Brabants-Antwerpse held Brabon Silvius, wiens standbeeld prijkt op de Antwerpse Brabofontein – al vroeg een tekst van Europese allure was.⁷

In het derde grote thema van de tentoonstelling verschuift de aandacht naar de vele verschijningsvormen die gedrukte ridderromans konden aannemen. Wat de tekstvorm betreft heeft het rijm over de gehele lijn plaatsgemaakt voor het proza, al zijn er daar ook uitzonderingen. Karel ende Elegast wordt in de zestiende eeuw nog in rijm gedrukt, in de Strijt van Roncevale wordt het proza afgewisseld met oorspronkelijk berijmde gedeelten en in prozabewerkingen als Peeter van Provençen worden zelfs berijmde gedeelten ingevoegd in de prozatekst, iets wat voor die periode uniek is voor de Lage Landen. Opvallend is dat er enerzijds een groep teksten is waarbij weinig sprake is van literaire vernieuwing: sommige middeleeuwse verhalen werden vrijwel ongewijzigd herdrukt tot de achttiende of negentiende eeuw. In Frankrijk gebeurde dat vooral in de goedkope reeks die bekend staat als de 'Bibliothèque bleue'. Anderzijds zien we een ontwikkeling waarbij auteurs de grenzen van het riddergenre gaan verkennen. Zo neemt de verhaaltstof van Roeland en de Slag bij Roncevaux in Orlando Furioso een haast sciencefictionachtige wending wanneer de hoofdpersoon op een gevleugeld paard naar de maan reist. Een excès in omvang vormt ongetwijfeld de Amadís: een ridderroman waarvoor Garci Rodríguez de Montalvo tussen ca. 1508-1510 de basis legde en die inclusief de sequels of 'fan fiction' van andere auteurs zou uitgroeien tot een reeks van 21 delen. In de beroemde roman Don Quichot uit 1605 mag dan bewondering doorklinken voor de Amadís, toch is dit verhaal over de dolende ridder te beschouwen als een parodie op de ridderroman. Dat Cervantes er met zijn meesterwerk niet in slaagde definitief af te rekenen met het genre, blijkt onder meer uit de populariteit van de Bibliothèque bleue.

Sommige romans hebben de tand des tijds goed doorstaan, andere verloren hun populariteit en weer andere werden pas eeuwen later herontdekt. Zo kwam er in de Romantiek hernieuwde belangstelling voor middeleeuwse riddersverhalen, zowel onder wetenschappers als onder kunstenaars, musici en schrijvers (Hendrik Conscience's De leeuw van Vlaanderen is in feite ook een ridderroman). Het vierde luik van de tentoonstelling behandelt de wisselende waardering voor riddersverhalen door de tijd heen aan de hand van het concept 'canonisering'. Waarom is het verhaal van de Vier Heemskinderen tot het cultureel geheugen gaan behoren, maar kennen we de roman van Paris en Vienna tegenwoordig niet meer? En waarom werd Karel ende Elegast – toch ook een juweeltje in zijn eigen tijd – pas in de negentiende eeuw herontdekt? De rol van autoriteiten en erfgoedinstellingen wordt eveneens onder de loep genomen: wie bepaalt wat er op welk moment tot de canon behoort? En zal de herontdekking van Galien Rethore of de nieuwe aandacht voor Ponthus en Sydonie de canon gaan veranderen?

Hoewel de recente aanwinsten van ehc uiteraard een belangrijke rol spelen op de expositie, wordt Helden in harnas geen collectietentoonstelling. Om het verhaal over de vroegst gedrukte riddersverhalen te vertellen, zijn we aangewezen op bruiklenen. Een deel daarvan moet komen uit grote internationale bibliotheken, zoals de Library of Congress in Washington, de Bibliothèque nationale de France in Parijs en de Koninklijke Bibliotheken in Brussel en Den Haag. Wat het overgrote deel van deze boeken bindt, is dat ze terugkeren naar de plek waar ze oorspronkelijk gedrukt zijn: Antwerpen. Door de pandemie is er echter wel wat onzekerheid ontstaan rond de bruiklenen uit Washington (scenario A). Voor alle van de door Washington reeds toegezegde bruiklenen is daarom een alternatief gezocht – en gevonden – in Europese bibliotheken (scenario B). Elk van de twee opties vertelt het verhaal over de vroegst gedrukte ridderromans met eigen

accenten – en het is haast spijtig dat er geen ruimte is voor beide scenario's... Maar zowel plan A als plan B maken een bezoek aan Helden in harnas meer dan waard.

Noten:

1 Kuiper & De Bruijn 2020.

2 Besamusca 2017.

3 De Bruijn 2017.

4 Het gaat om mijn FWO postdoc-project 'Across Boundaries: A Western European Canon of Romances in an Era of Media Change (1471 – c. 1550)'.

5 De opening was aanvankelijk gepland voor december 2020, maar is wegens Covid-19 enkele maanden uitgesteld.

6 Dit is althans de situatie in de Lage Landen. De fragmenten van de Historie van Merlijn (ca. 1540), die ook op de expositie te zien zullen zijn, gelden als enige vertegenwoordiger van het Arthurgenre, maar die tekst heeft niets weg van een klassieke Arthurroman en de koning speelt er ook geen enkele rol in.

7 Zie bijv. Claassens 1993, 384.

Bibliografie

Besamusca, Bart, 'Tekst en beeld in twee drukken van Jan van Doesborch: Van Jason ende Hercules en Die historie van den stercken Hercules', in: *Spiegel der Letteren* 59 (2017), 1-34.

De Bruijn, Elisabeth, 'Galien Rethore herontdekt', in: *Madoc* 31 (2017), 75-82.

Claassens, Geert, 'Zwaanridder', in: W.P. Gerritsen & A.G. van Melle (red.), *Van Aiol tot de Zwaanridder. Personages uit de middeleeuwse verhaalkunst en hun voortleven in literatuur, theater en beeldende kunst*. Nijmegen 1993, 380-386.

Willem Kuiper en Elisabeth de Bruijn (ed.), *Een seer schone ende suverlike hystorie van Olyvier van Castillen ende van Artus van Algarbe, sijnen lieven gheselle, zoals gedrukt door Henric Eckert van Homburch te Antwerpen (ca. 1510). Een kritische, synoptische editie samen met L'Hystoire de Olivier de Castille et de Artus d'Algarbe, son loyal compaignon zoals gedrukt door Loys Garbin te Genève (1493)*. Amsterdam / Antwerpen 2020. (In afleveringen online verschenen in: *Neerlandistiek*. Online tijdschrift voor taal- en letterkundig onderzoek. (geraadpleegd op 5 mei 2021). Geheel raadpleegbaar via de Bouwstoffen van de kantl, op < https://bouwstoffen.kantl.be/bml/Olyvier_van_Castillen/ > (geraadpleegd op 5 mei 2021)).